

ЗЛОЧИННІСТЬ СТУДЕНТСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Кругляк М. Е.

*Кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук
Житомирського державного технологічного університету*

У статті розглянуто одну з форм девіантної поведінки студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а саме – злочинність. Автор доводить, що пік студентської злочинності припав на період після Першої російської революції (1905–1907 рр.), коли поряд зі звичними дрібними крадіжками студентство стало вдаватися до вбивств та самогубств. Побутові конфлікти слугували причинами студентських злочинів. Часто злочини скоювали в стані алкогольного сп'яніння. Необережне використання зброї супроводжувало злочини кримінального характеру.

В статье рассматривается одна из форм девиантного поведения студенчества подросийской Украины второй половины ХІХ – начала ХХ вв., а именно – преступность. Автор доказывает, что пик студенческой преступности пришелся на период после Первой российской революции (1905–1907 гг.), когда наряду с обычными мелкими кражами студенчество стало прибегать к убийствам и самоубийствам. Бытовые конфликты являлись причинами студенческих преступлений. Часто преступления совершались в состоянии алкогольного опьянения. Невнимательное использование оружия сопровождало преступления криминального характера.

The article deals with one of the forms of deviant behavior of the students of Ukraine under the Russian rule in the second half of the 19th – the early 20th centuries – namely crime. The author argues that the peak of student criminality occurred within the period after the First Russian Revolution (1905–1907) when along with usual petty thefts students started to resort to murders and suicides. Domestic conflicts would frequently be the causes of student crimes. Most crimes were committed in a state of alcohol intoxication. Careless use of weapons supplemented offenses of criminal nature.

Ключові слова: студентство, злочинність, крадіжка, студентський суд, «кодекс честі», зброя.

В Україні за останні роки суттєво зріс рівень злочинності. Якщо у 2013 р. було зафіксовано 13 тис. особливо тяжких злочинів, то в 2015-му – вже 21,5 тис. (в даних за 2015 рік не враховані окуповані території). Найчастіше у 2015 р. українці зверталися до правоохоронців через крадіжки. Якщо в 2013 р. квартирних крадіжок зафіксовано 17 тис., то в 2015-му – майже 22 тис. На другій позиції викрадення автомобілів: з 3,8 до 6,9 тис. [46]. Зростання злочинності спричинене погіршенням соціально-економічного становища, наявністю воєнного конфлікту, значної кількості зброї на руках в людей, нестабільною політичною ситуацією, станом депресії і втоми, в якому перебуває нині українське суспільство.

Важливо прослідкувати, наскільки високим є рівень злочинності серед студентства, активного учасника революційних подій в Україні. Негативними процесами, що нині мають місце в молодіжному середовищі, є значна кількість крадіжок мобільних телефонів, комп'ютерів, фототехніки, шахрайств, хуліганства. За спрямованістю посягань злочинність серед студентів складається із загальнокримінальних злочинів. Їх питома вага становила у 2005 р. 99,2 %, 2006 – 98,8 %, 2007 – 98,7 %. Особливу стурбованість викликає участь студентства в діяльності екстремістських груп, що проповідують культ насильства з елементами неофашизму, ксенофобії та расизму («бритоголові», скінхеди).

Прослідковується орієнтація молоді на вчинення корисливих та корисливо-насильницьких злочинів, поява тенденції до збільшення вандалізму, ритуальних убивств, самогубств. Звичним явищем є втягнення студентства до участі в рейдерських атаках. Причинами студентської злочинності в незалежній Україні, зазначає Д. В. Волков, є вплив алкоголізму та наркозалежності, зниження рівня морально-статевого виховання, бездіяльність громадських інституцій, популяризація насильства через телебачення, розповсюдження контрафактної відеопродукції [8].

Важка криміногенна ситуація, яка має місце в постмайданній Україні, може бути покращена в тому числі й завдяки врахуванню досвіду минулого. На початку ХХ ст., у післяреволюційний (1905–1907 рр.) час, суспільство теж переживало свого роду духовну кризу, а студентство – ідеолог революції – не могло знайти собі місця в повсякденному житті.

Дана проблема не має глибокого висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Окремі аспекти, зокрема явище т. зв. студентського «кодексу честі», розглядаються в працях українського вченого І. Посохова [51], російського історика О. Маркова [45], американського дослідника С. Кассоу [64]. Про девіантну поведінку слухачок Київських вищих жіночих курсів пише в своїй монографії українська дослідниця К. Кобченко [43].

Мета статті – відтворити рівень студентської злочинності в підросійській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., охарактеризувати основні студентські злочини та покарання за вчинення них, участь органів студентського самоврядування, зокрема студентського суду, в покаранні винних, визначити шляхи зменшення злочинності серед студентства незалежної України.

Порівняно з іншими соціальними групами підросійської України студентство рідко притягалося до адміністративної та кримінальної відповідальності, насамперед через нагляд інспекції, міської поліції та боязнь студентського суду. Проте дрібні злочини типу шахрайств, спекуляції, незначних крадіжок все ж мали місце. Так, у листопаді 1881 р. студент-медик Київського університету обвинувачував свого колегу в перепродуванні студентам на 1 руб. дорожче виписаних з Петербурга медичних творів та занятті нечесними грошовими операціями [56].

Матеріальні нестатки, часто спричинені розгульним життям, й величезні борги змушували шукати найлегшого способу отримання грошей, яким ставало шахрайство. 1882 року значного розголосу в Києві набула справа студента університету Вайнлуда, якого арештували за вимагання в сестри одного із заможних киян 3700 руб. Ці гроші були потрібні, аби розрахуватися з кредиторами [11; 63], адже всі свої кошти, отримані з дому, Вайнлуд програв у карти [10; 42].

Особливо відзначалося дрібними шахрайствами студентство 1850-х рр. В архіві інспекторського управління Київського університету знаходимо справи про зваблення дівиць, утримання себе за їхній рахунок, присвоєння ввірених грошей, замовлення одягу під чужим ім'ям з метою несплати за нього; справи про пограбування та розбій [7, с. 622]; придбання в борг продуктів й несплату за них [59, арк. 4–5]. Покарання за злочини були доволі суворими, особливо якщо це стосувалося казеннокоштных студентів, за навчання яких сплачувала держава. У липні 1851 р. студента Харківського університету Михайла Тейха за викрадення ним грошей з квартири дворянина Добжанського не лише позбавили казенного утримання, а й виключили з відомства ВНЗ [33, арк. 17–17а].

Отож, дрібні крадіжки мали непоодинокий характер у студентському середовищі. Так, 1861 р. в студента Київського університету І. Зубербіра зникла золота обручка. Винним у злочині визнали його товариша Я. Кагана [19]. 1876 року один зі студентів цього самого університету обвинувачувався у крадіжці в священників двох бурнусів [17, арк. 45–45 зв.]. Навесні 1902 р. студента М. Кобланського запідозрили в крадіжці в повії золотого годинника на суму 100 руб. [13, арк. 39–39 зв.].

Найбільшого ж розголосу набула серія вчинених у Києві влітку та восени 1882 р. загадкових крадіжок. Злодієм виявився студент університету, небіж одного з київських багатіїв, в якого він теж украв значну суму грошей [55]. Інколи студенти вдавалися до крадіжок, аби «насолити» іншим. Так, у 1850-ті рр. студент-гульвіса Київського університету, аби принизити колишнього товариша, що посилено займався, вкрав у нього листа до коханої й передав для «ознайомлення» іншим студентам [53, с. 635].

Бажання продовжити своє навчання у вищій школі штовхало молодь на ряд протизаконних дій. Серед них – підробка гімназійних свідоцтв та атестатів зрілості про успіхи та поведінку [52]. В результаті розпочатої 1909 року Міністерством народної освіти перевірки атестатів про закінчення середньої школи лише в Новоросійському університеті (Одеса) було знайдено шістьох студентів, які надали підроблені документи [49].

І все ж найбільше дрібних злочинів студентство чинило саме в післяреволюційний період. З університетів частіше став зникати одяг [54], з лабораторій – різне устаткування, яке потім закладалося в ломбарді [47]. Газетні кримінальні хроніки інформували не лише про дрібні крадіжки, а й про вчинені студентами вбивства. На підтвердження нашого припущення – спогади про студентство ліберальної доби. І. Я. Акінфієв зауважував: «В чутки про вбивства чи грабунок за участю студента ніхто не повірив би. Слово студент було синонімом чогось підвищено-благородного і кришталево чистого, що спиралося на прагнення до знання» [1, с. 6].

Рідко студентство йшло на вбивства. Серед причин, які штовхали на подібні кроки, – політичні переконання, побутові конфлікти, в т. ч. навчального характеру, особисті мотиви. Політичні вбивства здійснювалися з переконань молоді, що була залучена до діяльності в нелегальних гуртках, опозиційних політичних угрупованнях, вони довго готувалися та розглядалися юнаками як надійний шлях покращення життя народу.

Найбільш резонансними справами були: замах 1879 року одеських студентів, членів гуртків народників (Г. Фомічова, О. Колтоновського, Г. Попка) на імператора Олександра II [40, с. 50]; вбивства 15 квітня 1902 р. студентом Київського університету С. Балмашовим міністра внутрішніх справ Д. С. Сіпягіна [37, с. 368] та 4 червня 1903 р., в знак помсти за єврейські погроми, київським політехніком П. Дашевським журналіста-чорносотенця П. Крушевана [9].

Найчастіше скоєні студентами вбивства мали побутовий характер. Для прикладу, 1907 року в центрі Києва студент університету А. Новиков чотири рази стріляв з браунінга в іншого студента І. Оденува. Напередодні, граючи в більярд, хлопці посперечалися, в результаті чого Новиков отримав ляпаса від Оденува. Через дану «образу» Новиков вирішив позбавити життя свого товариша [44]. У листопаді 1909 р. громадськість Києва обговорювала конфлікт двох студентів-репортерів місцевих газет, що закінчився пораненням з браунінга одного з них [50].

Побутові конфлікти, а часто просто невдалі жарти, могли призвести й до дуелей. Так, А. Андріяшев, який на початку 1850-х рр. закінчував Київський університет, пригадував одну невдалу спробу організувати дуель, на заваді якій стала відсутність зброї [3, с. 577–578]. Щоправда, студентські дуелі в другій половині XIX – на початку XX ст. були скоріше винятком з правил. Будучи відмітною рисою дворянської культури за часів зростаючої демократизації студентства та громадського осуду, дуелі стали лише нагадуванням про минулі часи. Втім, 1916 року громадськість Харкова була схвильована організованою місцевими студентами «американською дуеллю». Її суть в домовленості двох людей: один має покінчити життя самогубством, а хто саме – виявить жереб. Два студенти – медик Тихонов і технолог Цебровський, не поділивши дівчини, вирішили вдатися до такого способу розв'язання конфлікту. Тихонов випив отруту, а Цебровський опинився на лаві підсудних за схилання до самогубства [2].

Багато злочинів скоювалося студентами в стані алкогольного сп'яніння, по суті, це були найбільш поширені «злочини», що полягали в порушенні правил поведінки. Так, в ніч з 19 на 20 жовтня 1869 р. п'яні студенти Харківського університету, незгодні із закінченням роботи більярдної, вирішили придушити хазяїна готелю та його слугу [32, арк. 80–80 зв.]. В Києві частими були приставання до пішоходів; насмішки на адресу дворників, кондукторів, офіцерів, жандармів, чиновників; зривання театральних афіш [14, арк. 9–11; 21, арк. 70, 118–118 зв., 121]; безпорядки в будинках розпусти; зривання квітів у ботанічному саду та побиття сторожів [12, арк. 1–1 зв.]; проникнення без квитків у Казенний Шулявський гай у Києві, куріння в ньому та влаштування стрілянини з рушниць [20, арк. 219–220]; порушення порядку в театрі та публічних місцях [18, арк. 1–1 зв., 5, 20, 27–33]. Багато злочинів подібного характеру припало на 1860–1870-ті рр., коли нагляд за діяльністю студентства за межами вишу покладався на поліцію, а покарання за порушення порядку було незначним. Так, протягом двох днів жовтня 1869 р. за скоєні харківськими студентами вуличні безпорядки поліцією було складено 4 акти. Штраф за аморальну поведінку сягнув лише 5 руб. [31, арк. 166–167].

Інколи «жертвами» студентських неврозів ставали професори. Зокрема, в січні 1869 р. професор Київського університету А. Шеффер був побитий біля власного будинку студентом А. Полтовичем та його слугою за виставлену на іспиті незадовільну оцінку [15, арк. 1, 15, 19].

Частими були причини особистого характеру. За нашими пірахунками, найбільш «урожайним» виявився 1907 рік, що підтверджує зростання злочинності серед студентства як наслідок зневіри в житті, спричиненої поразкою революції 1905–1907 рр. Так, у липні 1907 р. студент Київського університету вирішив застрелити свою знайому після сварки із нею [34]. У вересні 1907 р. студент університету Олександр Рафаловський вбив свою дружину (вистрілив впритул 8 кулями в голову) [22, арк. 3; 35]. У такий спосіб юнаки карали тих, хто не поділяв їхніх поглядів; усвідомивши наслідки, знімали свою відповідальність й інколи йшли на самогубство. Приміром, у лютому 1892 р. студент Київського університету М. Замлинський застрелив в акушерській клініці дружину поручика піхотного полку, а опісля й сам пішов з життя [16].

Відмітимо, що більшість означених випадків відбувалася через необдумане використання зброї, яку мати при собі заборонялося. Для її легального використання потрібно було отримати дозвіл поліції [41]. Проте покарання за спійманого із револьвером

студента полягало лише у сплаті штрафу в 3–5 руб. із конфіскацією зброї [57]. Напередодні та в роки революції 1905–1907 рр. ледь не в кожного студента була вогнепальна зброя (аби захищатися від нападів під час погромів – для демократичного студентства, а, з іншого боку, й для того, щоб здійснювати ці напади, якщо це стосується членів монархічних і чорносотенних організацій).

Найстрашнішим злочином наприкінці XIX – на початку XX ст. вважався державний, який інкримінувався переважній більшості тих, хто перебував під слідством. Політична неблагонадійність вважалася небезпечною за вбивства та шахрайства. Так, Департаментом поліції 1909 року розшукувалося 23 студенти, обвинувачені в державних злочинах [23, арк. 14 зв., 15, 32, 37 зв.–42, 47, 58 зв.–59, 144 зв., 155, 236 зв., 280 зв.]. 30 слухачок Київських вищих жіночих курсів протягом першого етапу існування закладу (1878–1889) обвинувачувалися в політичній неблагонадійності, деякі з них брали участь в організації політичних убивств та переховуванні державних злочинців [60, арк. 43 зв.–49]. Звісно, покарання за такі «злочини» було однозначним – виключення.

Може скластися хибне враження, що студентство, захоплене революційною діяльністю, не вдавалося до проступків і аморальних вчинків. Аналіз архівних матеріалів українських архівів стверджує про зворотне. І наприкінці XIX ст., і на початку XX ст. студентство відзначалося своїми «витівками». Так, влітку 1914 р. надійшла скарга, що два студенти Харківського університету «бігають брудними ногами по більярдах... знімають електричні лампочки й кидають їх у відхоже місце, перетягують речі з місця на місце й зірвали замок з невеликої комори» [30, арк. 19–24].

Причому покарання за «хуліганство» можна було уникнути або значно пом'якшити. В серпні 1913 р. чиновник особливих доручень при Харківському губернаторі П. О. Ліницький, проживаючи на своїй дачі, поскаржився на переслідування з боку студентів й образи на його адресу. При розслідуванні справи з'ясувалося, що, окрім хуліганських витівок, студенти університету відзначилися тим, що з травня не сплачували за проживання й пиячили. За подібну поведінку хлопців покарали 30 днями ув'язнення. Натомість невдовзі їм дозволено було надати звільнення на декілька днів для складання державних іспитів, а одному з них – взагалі не відбувати два тижні арешту (поряд зі слізним проханням пробачити цей «хлопчачий учинок» студент погрожує, що в іншому випадку піде на самогубство) [29]. З іншого боку, дійсно, донесень про участь студентства у революційному русі значно більше, ніж про подібні витівки.

Причини швидкого занурення в розгульне життя полягали у відсутності контролю з боку батьків та інспекції, появи власних грошей, бажанні отримати нові враження, недоступні до цього моменту [4, с. 97], а також довести старшокурсникам свою перевагу над ними, хоча б у цій царині, й здобути титул «заслужених студентів» [36, с. 47].

На відміну від студентів, курсистки рідко ставали винними в порушенні правил поведінки. Домігшись права здобувати вищу освіту, дівчата прагнули з максимальною користю використати вільний час на опанування навчального матеріалу та пошук коштів на проживання. Крім того, керівництво ВЖК ставилося доволі суворо до протиправних учинків. Так, 1878 року слухачка Київських ВЖК Підвисоцька двічі образила чергову даму Алексєєву, коли остання зняла вивішене дівчиною оголошення, яке містило «помилкові дані про дії Опікунського комітету курсів». Винній курсистці було наказано вибачитися перед пані Алексєєвою в аудиторії, в іншому разі на неї чекало б виключення [24, арк. 18].

Натомість слухачку Марію Костенецьку, яка в травні 1881 р. зухвало повелася з викладачем під час іспиту зі стародавньої історії, було виключено [25, арк. 16; 39, арк. 1]. Така ж доля чекала на дівчат, що опинилися під наглядом поліції чи були арештовані, особливо після університетських подій 1884 року [26, арк. 25]. 1888 року двох слухачок було відраховано за порушення правил користування вхідними квитками [27, арк. 13 зв.]. На початку XX ст. форми порушення дисципліни з боку курсисток суттєво змінилися. Захоплені революційним рухом, слухачки, проявляли солідарність зі студентами й наслідували їхні форми поведінки: оголошували групове невдоволення професорами з приводу змісту їхніх лекцій, відмовлялися відвідувати їх, організовували сходки та страйки [28, арк. 8, 10, 12–14].

Для студентів закритих закладів (Київська духовна академія, Історико-філологічний інститут імені О. І. Безбородька в Ніжині) звичним порушенням порядку було невчасне повернення в корпус після відпусток та відпрошувань, самовільне залишення навчального закладу [58, арк. 10 зв.; 62, арк. 2–3]. Поведінка студентів закритих установ («голодні бунти», образи інспекторів, демонстрації протесту, врешті, постріл з рогатки студента В. Базарянинова 1897 року по помешканню інспектора о. Димитрія) [38; 61] страждала на інфантилізм. На думку М. І. Петрова: «Усіляка бурса, усіляке співжиття на казенних хлібах... сильно деморалізує юнацтво, що навчається, вбиваючи в ньому природну самодіяльність у майбутній житейській боротьбі за існування і пробуджуючи в них чисто дитячі капризи та

забаганки. У переважній більшості діти бідних батьків та сироти, що терпіли нестатки в рідній сім'ї, потрапивши на казенне утримання, набагато краще за їхню сімейну обстановку, часто залишаються достатньо невдоволеними ним та прагнуть узяти від казни все – не тільки можливе, але й неможливе. Вони ставлять себе ніби в центр світу та вимагають, аби вся Академія служила їм, а не керувала ними...» [48, с. 202–203].

Російський історик Олексій Марков міркує про магічний «кодекс честі» студента, що слугував потужним засобом дисциплінування й примусу. Він ніколи не був жорстко зафіксованим, але мав інституалізовані засоби регулювання й підтримки. Такими були сходки та обраний ними суд честі.

Найсерйознішим злочином були обман заради матеріального зиску та крадіжка: винного могли засудити до виправних робіт, оштрафувати чи піддати остракізму. Тяжкими злочинами перед корпорацією вважалися зрада та штрейкбрехерство під час так званих студентських «історій», які заслуговували на бойкот.

В суді могли розглядати також дрібні проступки, навіть деталі сексуального життя [45, с. 68–69]. Однією із форм прояву корпоративізму було заснування товариських студентських судів, на яких молодь призначала своє покарання обвинуваченому. Так, 1913 року на товариському суді в Новоросійському університеті студента Д. засудили за те, що він слідував за своїми товаришами й видав «університетській охоронці» 30 студентів. За подібний учинок товариський суд оголосив студентові Д. «бойкот назавжди» [6]. Підозра з боку студентів Харківського університету в тому, що хтось з їхнього кола шпигував за ними й робив доноси, призвела до гучного студентського хвилювання восени 1876 року [5, с. 13].

І все ж, попри наведені вище приклади протиправної поведінки, студентство не можна розглядати як злочинну групу. Злочинність характерна для всіх соціальних верств і прошарків суспільства, студентська злочинність унікальна, адже, з одного боку, має дрібний характер, часто спричинена несерйозним ставленням до дійсності, інфантилізмом в поведінці, з іншого боку, політичні вбивства, на які йшла молодь, засвідчують амбівалентне ставлення студентства до дійсності та контрастність поглядів, поділ людей на «хороших» і «поганих», явищ на «чорне» і «біле», дещо наївне сприйняття реальності й гіпертрофовану віру в можливість змінити світ в одну мить на краще.

На жаль, в сучасній молоді відсутній «кодекс честі» та університетський суд, але елементи корпоративної культури в дещо деформованому вигляді все-таки збереглися. Для зменшення студентської злочинності варто не лише покращити соціально-економічну ситуацію в державі, а й залучити до цих процесів громадськість, яка на позитивних прикладах повинна показати шкідливість вживання наркотиків й алкоголю, агітувати за здоровий спосіб життя, закликати шанувати й поважати жінок та людей похилого віку.

В суспільстві має бути створений позитивний образ студента як найкращого представника суспільства, майбутнє України, й велика роль у цих процесах має належати також органам студентського самоврядування та педагогічним установам.

Література:

1. Акинфиев И. Я. Иосиф Федорович Алдырев / И. Я. Акинфиев. – Александровск : Б. и., 1907. – 15 с.
2. Американская дуэль. Дело студента А. Цебровского // Южный край. – 1916. – 4 окт. – С. 5–6.
3. Андрияшев А. Ф. Воспоминания старого педагога / А. Ф. Андрияшев // Русская старина. – 1911. – № 3. – С. 571–578.
4. Андрияшев А. Ф. Воспоминания старого педагога / А. Ф. Андрияшев // Русская старина. – 1911. – № 4. – С. 95–101.
5. Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века (личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. – 1927. – № 6. – С. 1–14.
6. В университете // Одесский листок. – 1913. – 6 февр. – С. 2.
7. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1884. – Т. 1. – 674 с.
8. Волков Д. В. Тенденції поширення злочинності у студентському та курсантському середовищі / Д. В. Волков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/bozk/18text/g18_06.htm.
9. Дашевский Пинхас Израилевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=11378 &query=>.
10. Дело Вайнлуда // Киевлянин. – 1883. – 17 февр. – С. 2.

11. Дело студента Вайнлуда // Киевлянин. – 1882. – 14 дек. – С. 2.
12. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 43265, 30 арк.
13. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 218, спр. 61, 59 арк.
14. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 220, спр. 54, 19 арк.
15. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 304, спр. 2, 46 арк.
16. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 331, спр. 133, 2 арк.
17. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 368 (1869 р.), спр. 34, 55 арк.
18. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 368 (1870 р.), спр. 18, 35 арк.
19. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 396, спр. 93, 43 арк.
20. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 478, спр. 50, 223 арк.
21. Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 277, арк. 70, 138 арк.
22. Держархів м. Києва, ф. 237, оп. 1, спр. 35, 419 арк.
23. Держархів м. Києва, ф. 237, оп. 3, спр. 2, 408 арк..
24. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 1, 19 арк.
25. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 4, 83 арк.
26. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 5, 87 арк.
27. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 6, 18 арк.
28. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 7, 14 арк.
29. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 287, спр. 4031, 33 арк.
30. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 287, спр. 4606, 30 арк.
31. Держархів Харківської обл., ф. 52, оп. 3, спр. 8, 220 арк.
32. Держархів Харківської обл., ф. 52, оп. 3, спр. 9, 150 арк.
33. Держархів Харківської обл., ф. 667, оп. 286, спр. 208, 128 арк.
34. Драма // Киевская мысль. – 1907. – 21 июля. – С. 3.
35. Женоубийца // Киевлянин. – 1907. – 14 сент. – С. 3.
36. Записки об университетской жизни (1860–1864) // Киевлянин. – 1864. – 28 июля. – С. 47–48.
37. Заславский Д. Предрассветное / Д. Заславский // 3 іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2 т. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 357–368.
38. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. III, спр. 12219–12220, 6 арк.
39. ІР НБУВ, ф. 46, спр. 82, 2 арк.
40. Історія Одеського університету за 100 років. 1865–1965 / [відп. ред. О. І. Юрженко]. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 424 с.
41. К убийству 5-ти человек // Киевская мысль. – 1907. – 26 янв. – С. 3.
42. К характеристике нравов // Киевлянин. – 1883. – 17 февр. – С. 2.
43. Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. Кобченко. – К. : «МП Леся», 2007. – 271 с.
44. Кровавая драма // Киевская мысль. – 1907. – 3 окт. – С. 2–3.
45. Марков А. Р. Что значит быть студентом: работы 1995–2002 годов / А. Р. Марков. – М. : НЛО, 2005. – 264 с.
46. Назад у 90-ті. В Україні різко зріс рівень злочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3633481-nazad-u-90-ti-v-ukraini-rizko-zris-riven-zlochynnosti>.
47. Неблаговидный поступок // Киевлянин. – 1907. – 10 апр. – С. 3.
48. Петров М. І. Скрижалі пам'яті : коментарі та додатки / [упоряд. В. Ульяновського]. – К. : Прайм, 2003. – 268 с.
49. Поддельные аттестаты // Киевлянин. – 1909. – 12 февр. – С. 3.
50. Покушение на убийство // Киевлянин. – 1909. – 10 нояб. – С. 3.
51. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. – Харків : «Раритети України», 2013. – 276 с.
52. Предложение г. Попечителя Киевского учебного округа совету университета Св. Владимира // Киевлянин. – 1869. – 8 мая. – С. 209.
53. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884. Воспоминания и заметки / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – № 2. – С. 606–650.
54. С. М. Б. Jn corpore sano – mens sana / С. М. Б. // Вестник студенческой жизни. – СПб., 1910. – № 1 (19 сент.). – С. 9.
55. Студент-еврей, обвиняемый в воровстве // Киевлянин. – 1882. – 25 дек. – С. 1.
56. Студенческое дело // Киевлянин. – 1881. – 12 нояб. – С. 1.
57. Трагикомедия // Киевлянин. – 1885. – 6 февр. – С. 2.

58. Філія Держархіву Чернігівської обл., м. Ніжин, ф. 1105, оп. 2, спр. 378, 153 арк..
59. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 170, спр. 72, 5 арк.
60. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262 (1886 р.), спр. 2, 53 арк.
61. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 1, спр. 8561, 26 арк.
62. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 862, 24 арк.
63. Шантаж // Києвлянин. – 1882. – 1 апр. – С. 2.
64. Kassow Samuel D. Students, Professors, and the State in Tsarist Russia / Samuel D. Kassow. – Berkeley : University of California Press, 1989. – 434 p.